

בתולות אדמוניות ותפוחים אדומים

ח"נ ביאליק בישיבת 'עץ חיים' בוולוז'ין

בן-ציור יהושע

ריחות קינמון של מאפה טוב עלו מישיבת 'עץ חיים' בוולוז'ין שבה למד ביאליק¹ הבניין הפך לקונדיטוריה. האופה רטנה שבקרוב יועבר המקום לידיים יהודיות. בבניין הישיבה המוזנח עמדה עליבות גדולה. לא יכולתי שלא לשוב אל תיאוריו של ביאליק בפואמה 'המתמיד' שבה תיאר את וולוז'ין ואת ישיבת 'עץ חיים', שנחשבה לאם הישיבות הליטאיות. אף-על-פי שביאליק מתאר יותר את אווירת הישיבה מאשר את המראה הפיזי שלה, אי אפשר שלא לראות עין בעין את הישיבה עצמה ואת המתמיד, המשול לצלו של מת. ברחבת הירידים של העיר, שידעה ימים טובים, אנו מחפשים לשווא פנים יהודיות ועינינו נתקלות בנערות עם שיער פשתן, שביאליק כתב עליהן ב'המתמיד'. אדמת וולוז'ין הפורייה שימשה מקום לגידול בקר, סוסים ופשתן. אלה היו המוצרים שנמכרו בשווקים הגדולים של וולוז'ין ארבע פעמים בשנה ובירידים הקטנים שהתקיימו בה כל שבוע.

יש הסבורים כי אילו לא הגיע ביאליק לישיבת 'עץ חיים' בוולוז'ין ספק אם היה מתפתח למשורר לאומי וייתכן שלא היה שואב מתוכו את מעיינות השירה שקבעו את מקומו בספרות העברית החדשה. שירו הראשון 'אל הציפור' נכתב על 'הר ביאליק', שנקרא על שמו של ביאליק לאחר שהתפרסם בעולם. לפני כן קראו להר, שמתאים לו יותר הכינוי 'גבעה', 'הר הירמולקה'. הפואמה 'המתמיד' נכתבה בהשפעת שהייתו בוולוז'ין. למרות שביאליק ניסה לנתק את השיר מוולוז'ין וליצור דמות של 'המתמיד' הקלאסי, הוא חוזר בפואמה לוולוז'ין.

ביאליק בצעירותו

'המתמיד' לומד בישיבה שש שנים. ביאליק למד בוולוז'ין בסך הכול שנה וארבעה חודשים. חוקר הספרות יוסף קלזנר סבר שהמתמיד היא בעצם אוטוביוגרפיה שבה תיאר ביאליק את עצמו בחודשים הראשונים שלו בוולוז'ין. דן מירון סבור שהמתמיד הוא קטע מתוך יצירה רחבת

¹ לימדתי בוולוז'ין שבבלרוס מורות ומורים מקומיים לעברית, שהגיעו לסמינר העשרה מבלרוס, מסנט פטרסבורג ומליטא. בין נושאי הסמינר עמדה גם דמותו ויצירתו של ביאליק, שלמד בישיבת 'עץ חיים' בוולוז'ין. מידע מאלף על וולוז'ין, ראו בספר 'וולוז'ין: סיפורה של העיר ושל ישיבת עץ חיים', בעריכת א' לאוני. תל-אביב תש"ל, 761 עמ', עם איורים.

היקף שביאליק לא השלים. הוא ההפך הגמור מביאליק. לדידו הלמדן הזה הוא אינטלקטואל אבל אינו אינטליגנט. מסתבר שביאליק חלם על השכלה רחבה, יהודית ולא יהודית. ולכן הוא עזב את וולוז'ין ועבר לאודסה שהייתה מרכז של ההשכלה היהודית. לימים, כשנתפרסם שמו של ביאליק בעולם, ובוולוז'ין נודע הדבר, קראו לגבעת הירמולקה, אשר על ידה נפרדו מ-ביאליק, בשם 'גבעת ביאליק'.² אדמת וולוז'ין הייתה מתאימה מאוד לצמיחתו ולגידולו של ביאליק והייתה לה השפעה חיובית על יצירתו. בוולוז'ין בעיקר הוא ספג את השפה ואת הסגנון של המשנה והתלמוד ונתן להם את הנוף הביאליקאי. 'המתמיד' היא יצירה שנכתבה בהשפעה העצומה שהייתה לוולוז'ין על ביאליק. כתב על כך הסופר יעקב פייכמן: "בשנת תר"ן (1890) באביב השבעה-עשר בחייו, היה הדבר. הדובדבנים היו מלבבים בגני הערבה השקופים בשעה שביאליק נסע בעגלה לברדיטשוב כדי לנסוע משם לליטא הרחוקה... הוא נוסע לוולוז'ין, המוכן הוא למדינה זו של לומדים, אנשי חריפות ובקיאיות – הוא הבחור האוקראיני הכפרי?".³ אכזבתו של ביאליק הייתה גדולה ביותר כשהגיע לוולוז'ין. התברר לו שבישיבת 'עץ חיים' בוולוז'ין אין לומדים דבר חוץ מגמרא ואפילו את השפה הרוסית לא למדו ברצינות, כי זאת הייתה חובה ממשלתית שנכפתה על הישיבה ותלמידיה.

הריהוט של האלמנה שאצלה גר ביאליק כלל ספת עץ פשוטה וקשה. מתחת לכר היו מונחים הספרים החביבים עליו ביותר: 'הכוזרי' של יהודה הלוי, 'חובת הלבבות' של רבנו בחיי אבן פקודה ו'אמונות ודעות' של רב סעדיה גאון – שבהם למד בכל שעה פנויה. ספרים שהיה להם אופי פילוסופי ושהיה אסור להשתמש בהם לפי הוראת ראשי הישיבה. ביאליק אינו 'המתמיד', בחור ישיבה סגפן. אמנם בראשית לימודיו שקד היטב על משנתו, אך לאחר חודשים ספורים ביאליק קורא בסתר ספרי הגות אסורים ומתחיל לכתוב בסתר שירים. הוא ידע מה נעשה מחוץ לכותלי בית המדרש. הוא ראה 'נערות אדמוניות ותפוחים אדומים' [כינוי לבנות הכפר הלא יהודיות] על גבעת הירמולקה, שם ישב ויצר. הוא משתמט מבית הישיבה. רץ כמטורף במבואות העיירה ובסמטאותיה "ונפשי מתלבטת בי כצפור בכלוב... אנוסה מזה, אנוסה"⁴ למרות שהלימודים בישיבה היו אמורים להימשך שש שנים (שנה כנגד כל אחד משישה סדרי משנה), הוא פורח מן הישיבה כבר כעבור שנה וחצי. הוא חש מחנק וצמא להשכלה וידע, שאותם יכול היה למצוא במנות גדושות רק בעיר הנמל אודסה, שהייתה פתוחה להשפעות בינלאומיות ובה חיו ופעלו גדולי הדור. הוא היה מאוכזב מעצמו והוא חש פיצול אישיות. הוא כותב: 'הייתי משכיל וחוקר, חסיד ומתנגד, כאחד'.⁵

בין תלמידי הישיבה בוולוז'ין היו לבד מביאליק גם אישים נוספים שהתפרסמו בעולם היהודי, ביניהם הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שהיה הרב הראשי האשכנזי הראשון בארץ ישראל, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, אלתר דרויאנוב, פנחס חורגין שייסד את אוניברסיטת בר אילן, לייב יפה, שעמד בראש קרן היסוד ונהרג בירושלים, שמואל מוהליבר, מראשי חובבי ציון, ר' שמואל סלנט, ששימש כרבה של ירושלים במשך שבעים שנה, ועוד רבים אחרים.

ישיבת וולוז'ין נחשבה לאם הישיבות הליטאיות. הישיבה נוסדה בשנת 1802 ועד שנת 1892 היא הייתה המרכז הרוחני הגדול ביותר בקרב יהודי רוסיה. ישיבות בנוסח ליטא ידועות עד

² אבא בלושר, 'ביאליק בוולוז'ין', מאזנים, תמוז תרצ"ה.

³ יעקב פייכמן, 'יצירת ביאליק', דברי מבוא לכל כתבי ח'נ ביאליק, מהדורה עממית ראשונה, תל-אביב תשי"ג, עמ' vii; 'ביאליק', כנסת, ספר שני, תל-אביב תרצ"ז. יעקב פייכמן, שם, מציין כי ביאליק היה בן שבע-עשרה בבואו לוולוז'ין. ביאליק בזיכרונותיו מציין שהיה אז בן חמש-עשרה.

⁴ פייכמן, שם.

⁵ ממאמרו הראשון של יוסף קלוזנר על ביאליק משנת תרס"ד אומר קלוזנר: 'ב'המתמיד' תאר ביאליק את עצמו, כמו שהיה בחודשים הראשונים לאחר שבא לוולוז'ין'. דן מירון לא ראה בביאליק את 'המתמיד'. ראו: דן מירון, 'דמות המתמיד והעולם החוויתי של ביאליק', הארץ, 24.7.59.

היום בקיצוניות שלהן ובשיטות הפלפול שלהן. יש יריבות גדולה בין הישיבות הליטאיות לישיבות החסידיות, שהן מגמתיות יותר ומשתמשות בגמרא ללימוד ההלכה וקיום המצוות. הלימוד הליטאי, שעל ברכיו התחנך ביאליק, הוא על בסיס אינטלקטואלי והוא לא בא להפוך את האברך לרב האוצר בקרבו רק ידע הילכתי. בדרך כלל למדו זוג תלמידים ביחד והתפלפלו ביניהם בקול רם, שאלו שאלות ונתנו תשובות ['חברותא']. בדרך זאת הם פיתחו את יכולת ההתבטאות וההבנה שלהם.

דגש אחר הושם על לימוד המוסר, שיטה שהעמידה את האדם במרכז הפעולה החינוכית. המתנגדים ראו בחסידים, ששמו בינם לבין אלוהים את הצדיק, סוטים מדרך התורה ובעלי נטיות מיסטיות המרחיקות את התלמיד מענייני המוסר, עד כדי הזנחת לימוד התורה. המאבק הזה הגיע לכדי הלשנות הדדיות לפני ערכאות של גוים. ישיבת וולוז'ין נהגה בניגוד גמור לישיבות גרמניה, שבהן למדו תורה עם דרך ארץ, דהיינו התלמידים קיבלו השכלה כללית בצד לימודי קודש, מה שהיה חסר הן בישיבות הליטאיות והן בישיבות החסידיות.

שיטתו הפדגוגית של ר' חיים מוולוז'ין היא מעניינת מאוד. הוא הגיע למסקנה כי אפשר ללמד כל אדם רק עד לגבול יכולתו האישית. עדיף שלא ללמוד, מאשר ללמוד לימוד שטחי ולא מעמיק. הוא עסק הרבה גם בטיפול המוסר של התלמיד. לדידו, חיי צדק ויושר עדיפים מלימוד התורה. ההתרחקות מן החטא היא צעד ראשון לפני לימוד תורה. היות והתושבים היהודים עסקו במסחר עם לא יהודים, מבחן היושר היה חשוב ביותר ליחסים שבין יהודי ליהודי ובין יהודי ללא יהודי. הוא מזהיר את יהודי וולוז'ין שלא יתחרו זה בזה ויפגעו בפרנסתו של אחר. במיוחד חייבים להיות הגונים המנהיגים והעסקנים של הקהילה כדי שישמשו דוגמה לכל השאר.

כל מזרח אירופה התפעלה מישיבת וולוז'ין, חוץ מיהודי וולוז'ין עצמם שראו את הישיבה כדבר מובן מאליו. ישיבת וולוז'ין הייתה סמל לישיבות הליטאיות המתנגדות, שנלחמו בחסידות. דווקא ר' חיים מוולוז'ין ביקש לחיות בשלום עם החסידים, בניגוד לרבו הגאון מווילנא, שיצא למלחמה בחסידים. ר' חיים מוולוז'ין אף איפשר לבניהם של חסידים ללמוד בישיבה שלו וסירב להצטרף למאבקים הקשים של המתנגדים נגד החסידים. יש אומרים, שאם תיקח מוולוז'ין את ישיבת "עץ חיים" הרי היא עיירה כמו כל העיירות של פולין וליטא. אחרים אומרים שהישיבה נוסדה רק בגלל האישים החשובים שחיו בה. ר' חיים מוולוז'ין הצליח לנטוע בלבם של תושבי וולוז'ין את אהבת התורה ולימוד הגמרא. הוא קירב אותם גם לאהבת ארץ ישראל והיה בטוח שבימיו יבוא המשיח. פעם הוא אמר לתלמידיו שהוא מצפה כל יום שאשתו הרבנית תדפוק לו על הדלת ותאמר לו: 'ר' חיים תפסיק ללמוד, המשיח בא'.

בשנת 1892 נסגרה הישיבה בפקודת השלטון הרוסי. מי שדחף לכך היו דווקא יהודים משכילים, שראו בישיבות חממות ליצירת יהודים פנאטיים. המשכילים ביקשו להכניס לתוכנית הלימודים גם מקצועות לימוד כלליים כמו בישיבות בגרמניה, שכללו: שפות, מדעים, מקצועות הומניים ועוד. לפי תפיסתם, קיומה של הישיבה מנע מינויים של רבנים שלמדו בבית מדרש לרבנים בגרמניה ולכן נסגרה הישיבה יחד עם ישיבות אחרות מסוגה. הישיבה שבה ונפתחה, בקנה מידה קטן יותר, בשנת 1899, בהנהלתו של ר' רפאל שפירא. העיתונות היהודית קיימה דיונים אין ספור על הישיבות הללו.

למרות הפיקוח וההשגחה בישיבה, התחילו לחדור אליה השפעות מן החוץ ובסתר נלמדו ספרי מוסר מימי הביניים שהיו אסורים בישיבות הליטאיות. היו גם השפעות חשאיות של תנועת ההשכלה ותנועת חובבי ציון שדיברה על עליות לארץ ישראל. ניסיון השלטונות לכפות לימוד כללי ברמה של בית-ספר יסודי נכשל ועל כן ראשי הישיבה גורשו מוולוז'ין והישיבה נסגרה. לאט לאט המקום הפך למקום תפילה ותלמידים התחילו להגיע למקום וחידשו את לימודי הישיבה. יש להניח שבשלב הזה הגיע ביאליק לוולוז'ין.

העיירה וולוז'ין נוסדה כנראה במאה החמש-עשרה כאחוזתה של הגראף טישקביץ, שהיה מיווד מאוד עם הרב חיים מוולוז'ין, בעל מפעל טקסטיל. יהודים גרו בעיירה כבר במחצית השנייה של המאה השש-עשרה. היא התפרסמה בעם ישראל בזכות הישיבה הגדולה 'עץ חיים', שנקראה על שם מייסדה ר' חיים בר' יצחק, הרב הראשי של וולוז'ין. העיירה הייתה חלק מאזור וילנא. מצפונה לדרומה של העיירה עובר נחל קטן בשם וולוז'ינקא וכנראה מכאן ניתן השם לעיירה וולוז'ין. בשנת 1766 גרו בה 383 יהודים; בשנת 1847 גרו בה 590 יהודים ובשנת 1897 - 2,452 יהודים; בשנת 1921 התגוררו בה 1,434 יהודים (מתוך 2,600 תושבים). בשנת 1931, בהיותה חלק פולין, היו בה כ-5,600 יהודים, שברובם התפרנסו על המסחר, עבודות יער, טחינת קמח, בורסקאות-עיבוד עורות ותעשיית לבנים. ערב השואה היו בה כ-3,000 יהודים, שנספו באכזריות על-ידי הנאצים.

וולוז'ין, הבנויה עד ימינו בעיקר בתי עץ, הייתה בעיקרה עיירה ענייה וקרו בה הרבה אסונות, בעיקר שריפות ששרפו את חצי העיירה. ידוע על שריפה גדולה בשנת 1815 ואחר כך בשנת 1880, שאז נשרף חלק העיר שעל יד הנהר. בשריפה הזאת נשרפו הרבה ספרים יקרי ערך, אבל רוב התושבים נשארו בלי קורת גג, בלי רכוש ואפילו בגדים לא היו להם. ביום 27 ביוני 1886 נשרפו בוולוז'ין 200 בתים ו-400 משפחות נשארו ללא בית. בשריפה הזאת נשרפה ישיבת "עץ חיים" שבנה ר' חיים בשנת 1807. רוב התושבים רעבו ללחם ורבים נאלצו לגור באורוות ובאסמי תבואה של האיכרים הלא יהודים. כל הבקשות של התושבים לעזרה לא נענו, עד שהנצי"ב פנה אל יהודי העולם וביקש שייסיעו בשיקום הישיבה והעיר. עד מהרה הגיעו כספים ועל חורבות הישיבה קם בניין חדש. גם הגראף מיכאיל טישקביץ השתתף במפעל ותרם עצים לבניין הישיבה ובית המדרש.

בראשית המאה העשרים התחיל להשתפר מצבם הכלכלי של יהודי וולוז'ין, אבל הרבה יהודים התחילו להגר לאמריקה. רוב המהגרים היו סוחרים קטנים ובעלי חנויות. הנוער היהודי כאן היה קשור לציונות וללשון העברית. הם האמינו שהמשיח הולך וקרוב, דור אחרון לשיעבוד ודור ראשון לגאולה. כולם סיפרו על הקצין היהודי יוסף טרומפלדור שיעלה את היהודים לארץ ישראל. הצעירים הוציאו עיתון סטירי בשם 'דער בעזעם' (המטאטא) ובו דברי ביקורת על מה שקורה בוולוז'ין, על הנוער, על החינוך ועל עניינים אחרים וקראו לנוער לעלות לארץ ישראל.

בשנת 1915, בזמן מלחמת העולם הראשונה, נמלטה הישיבה למינסק, ושבה לוולוז'ין בשנת 1922. כאשר נסגרה ישיבת 'עץ חיים', הציונים השתלטו על המבנה והרגיזו בכך את היהודים החרדים. בשנים 1927-1928 התחילה בעיירה מלחמת תרבות. שני הצדדים נלחמו בחירוף נפש על הזכות לבניין. המלחמה הייתה מלווה במכות שהסתיימו בשפיכת דם של יהודים על ידי יהודים.

הקהילה המפוארת הזאת הושמדה בתקופת השואה. ערב השואה חיו בה כ-3,000 יהודים. יהודי וולוז'ין הושמדו בשלוש אקציות בתקופת השואה. האקציה הראשונה הייתה עם הכיבוש הגרמני והשניים האחרים במהלך שנת 1942. שיא הזוועה היה ביום 10 במאי 1942, שבו ערכו הנאצים את השחיטה השנייה שבה נרצחו רוב יהודי העיירה. זהו גם יום הזיכרון השנתי ליהודי וולוז'ין.

וולוז'ין. מימין: 1. ישיבת 'עץ חיים' שבה למד ביאליק; 2. אֶלְתֶּרמֶן – שהיה עד ראייה לרצח היהודים; 3. בית הקברות שבו נרצחו יהודי וולוז'ין.

ביקרנו בבית העלמין של וולוז'ין. חורבן והרס של המצבות ושברי עצמות. אחד מששת היהודים האחרונים של וולוז'ין, יהודי בשם אֶלְתֶּרמֶן, מתאר בעיניים קרועות את יומם האחרון של יהודי וולוז'ין: "כאן במרכז בית הקברות חפרו היהודים בור. הטנקים הגרמניים עלו עליהם וכיסו אותם באדמה. זעקות של ילדים ונשים. עוד שעה ארוכה האדמה זעה ונעה, כי תושבי וולוז'ין נקברו חיים". באופן סמלי כל כך אֶלְתֶּרמֶן מצביע על בתי העץ שארובותיהם מעלים עשן של נסרי עצים ואדים מהבילים ואומר: "זה היום בשבוע שתושבי וולוז'ין נוהגים להתרחץ. הם זקוקים לכך. יהודים שחזרו לכאן מן התופת וביקשו לחזור לבתיהם, מצאו את מותם באופן מסתורי על-ידי תושבי וולוז'ין שבקשו להשכיח את עברה היהודי."

*

בירושלים ליד שוק מחנה יהודה פעלה החל משנת 1840 ישיבת 'עץ חיים', שהיא ישיבת בת והיורשת של ישיבת וולוז'ין. בשנת 2010 מבנה הישיבה הזה נרכש על-ידי יזמים במטרה לבנות מתחם למגורים ולעסקים. הישיבה עברה לבניין 'למל' ההיסטורי מול קולנוע 'אדיסון' לשעבר ברחוב ישעיהו. במקביל, בשנת 1938 נוסדה בתל-אביב ישיבה על שם גאוני וולוז'ין, שעברה לבני ברק והיא נקראת כיום 'ישיבת וולוז'ין בארץ-ישראל'.